

ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ (1992—2003)

Всесвітня конференція з культурної політики, проведена ЮНЕСКО 1982 р., запропонувала розглядати культуру як комплекс характерних матеріальних і духовних здобутків, інтелектуальних і емоційних рис суспільства. Духовна культура включає не тільки літературу, філософію та інші види мистецтва, а й спосіб життя, систему цінностей, традиції та виховання. Як наслідок дії певних ментальних структур (політичної свідомості, політичної поведінки, політичної міфології, політичних стереотипів, політичних архетипів), політична культура нації є способом буття людини в політиці, що виявляється у певному стилі поведінки соціального суб'єкта в історично-визначеній системі політичних відносин (інтересах, нормах, цінностях, установках) і політичній діяльності (від участі у виборах, підтримці державних, суспільних і політичних рухів до механізму функціонування влади).

У перехідний період суспільного розвитку ментальний фактор набуває визначального значення серед інших ресурсів державотворення та націєстановлення [12, 9-10]. Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом і культура якої піддавалась тотальному нищенню, набуває нових ментальних рис. У такій нації розвиваються мімікрія, крайній консерватизм, комплекс меншовартості, конформізм. Її роздвоєння приводить до забування власних традицій і насичення чужоземними цінностями. Істотним виявом національної свідомості на її теоретичному рівні та конституїтивним чинником нації є національна ідея. Тому не випадково осмислення її ролі у державотворчому процесі набуло неабиякого значення в Україні 1990-х рр., на завершальному етапі політичного формування української нації з "гарячого" поліетнічного матеріалу [18].

Сучасна українська культура перебуває під впливом різних гілок світової цивілізації, що знаходить відображення у синтезі базових засад: західноєвропейського лібералізму, російського колективізму і американського індивідуалізму. Розширення контактів з американською культурою — тимчасових і тривалих (внаслідок зростання еміграційних процесів, формування української діаспори в США, збереження української субкультури в умовах іншокультурного оточення) привело її до соціально-філософського осмислення різних структур свідомості, культурологічних чинників, що керують поведінкою індивіда в українському та американському суспільстві [4]. Особно розглядається динаміка розвитку взаємодії двох культур у процесі становлення української діаспори в США та Канаді.

А загалом учені виділяють два головні типи національної ідентичності: громадянсько-територіальну та етнокультурну. Перша об'єднує людей за такими рисами як проживання на спільній території, громадянство, рівні політичні права, віра в однакові політичні принципи та підпорядкованість однаковим політичним інституціям. Для другої цими рисами є етнічність, мова, релігія, традиції. Ясна річ, усі держави прагнуть створити нації, засновані на рисах обох видів, проте конкретне їх співвідношення помітно відрізняється.

Зауважимо також ряд ментальних рис української нації, що виявляються через політичний характер у партикулярній культурі (приватне життя; соціальні норми і оцінки; традиції, обряди тощо); у "духовній самості" (національна культура, релігія, міфологія, розмітка соціального простору, "правила гри" та ін.) у "соціальному відгуці" (політика, влада, держава) і на метасоціальному рівні (національна ідея) [9; 10]. У західній гуманітаристичній вживання поняття "ментальність" цього часу пов'язується, насамперед, із традиціями французької школи "Аналіз", яка започаткувала ґрунтовне вивчення способу колективного історичного мислення. Разом із тим, у працях істориків практично відсутня чітка дефініція поняття. Його зміст і значення є досить різноманітними: від певної настанови до всієї сукупності колективно-психічних явищ. В англійській науковій традиції слово "mentality" зовсім не має закріпленого за ним значення, тому практично не використовується у філософських, соціологічних та етнологічних дослідженнях. Його певними аналогами виступають поняття "національний характер", "настанова" (attitude), "картина світу" (world-view) тощо.

У ХХ ст. українська ментальність стала об'єктом втілення соціальної утопії, зокрема радянсько-комуністичної. Стереотипи у ставленні до праці (культ абстрактної праці), споживання (аскетизм), розподілу (егалітаризм), суспільних відносин (колективізм) стали надбанням української ментальності. Розбіжність між ідеологією і соціальними реаліями спотворила зміст цих ментальних засад, що призвело до їх певної метаморфози. Зокрема, це позначилося на таких рисах, як суспільна пасивність, орієнтація на утриманство, патерналізм, невмотивована амбітність, нехтування правових норм. Саме ці негатиї потребують найшвидшого подолання, бо унеможливають соціально-економічне реформування і духовне оздоровлення українського суспільства [15]. На ментальність пересічного українця впливають непослідовність у проведенні реформ, наростання все більшої соціальної диференціації, гальмування росту національної самосвідомості, особливо у східному її південному регіонах.

Яскраву низку ментальних ознак сучасної України занотував голландський посол Роберт Серрі: "Багато чого в цій країні може бути не так як треба, але тут все ще є простір, який ми в Нідерландах вже давно

втратили". Як-от: зазвичай молодята віддають честь і шану полеглим у роки Другої світової війни. Слов'янська гостинність подеколи не має меж, тому часом видається настирливою: за першим "на посошок" проголошується ще зо три заключних тости, поки не дозволять піти. Хоча українці складають у містах більшість населення, проте вони навряд чи відзначаються національною самосвідомістю, бо радянська і русифікація не перервалися [16]. Комуністам вдалося повністю колективізувати село: люди розучилися мислити самостійно і брати ініціативу.

Ясна річ, решидиви комунізму чітко прослідковуються в політичних і соціальних стереотипах населення незалежної України. У середині 1990-х рр. очевидними стали два моменти. Якщо комуністичну систему визначати як диктатуру, цензуру і зачинені кордони, то з нею в Європі покинчено, заявили кореспонденту The Cristian Science Monitor 18 грудня 1996 р. директор Інституту Центральної та Східної Європи при Колумбійському університеті в Нью-Йорку Джон Мікджіл і професор Інституту зовнішньої політики при Університеті Джонса Гопкінса у Вашингтоні Чарльз Фейрбенк. З іншого боку, комунізм ще живе, оскільки спостерігається недемократична форма економічної олігархії. Також у спадок залишено політичну культуру, зорієнтовану на підтримку сильної центральної влади, що здійснює перерозподіл національного багатства.

Незважаючи на відмову західних аналітиків визнавати існування "радянського народу", іноземний турист на території колишнього СРСР повсюдно стикається з "радянськістю". Стівен Коткін, експерт американської газети The New Republic (15 квітня 2002 р.), навіть аргументи про те, як різні пострадянські держави до сих пір залишаються глибоко радянськими. Нинішні російськомовні громади у більшості незалежних держав нагадують російськомовних євреїв із Радянського Союзу, котрі поселилися в Нью-Йорку на Брайтон Біч 1970-і рр. Українські росіяни, більшість із яких народилися в Україні, не ототожнюють себе з Російською Федерацією. Вони є вихованцями радянської освіти і військової служби, імперських ЗМІ. "Номінальна держава" в Україні занадто русифікована, половина етнічних українців у побуті розмовляє російською. Приватний і державний сектор російської економіки енергійно виступає за широке господарське воз'єднання з Україною. Сукупно це — класична постколоніальна модель.

Однак існуюча невідповідність менталітету вимогам ефективних ринкових перетворень має умови для позитивних трансформацій. Враховуючи класичні особливості української ментальності — індивідуалізм разом із традиціями добровільної співпраці в громаді, працьовитість, розвинуті приватно-власницькі інстинкти, толерантність до інших культур — можна вважати, що аскетичний "дух капіталізму" легко адаптувати через мережу корпоративного підприємництва. Вибір Україною цивілізаційної моделі господарювання може бути зроблений

лише з урахуванням її природних ментальних настанов і орієнтирів, що тяжіють до європейської парадигми.

Україна належить до суспільств неklasичного типу. Некласичність української ментальності випливає з історичної маргіальності українського суспільства. У політиці маргіальний стан України виявлявся в наявності різних інтересів, устремлінь та ідеологій у структурах влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів України, у т. ч. феномену "двох орієнтацій" (західної та північно-східної) у нашій історії. Показовим феноменом, що впливає із особистостей українського менталітету, є специфічне ставлення українців до влади, яка для народу завжди асоціювалася зі страхом і насильством над особистістю. Грунтовними дослідниками проблеми послідовно зазначається, що ментальність українця орієнтована переважно на індивідуалізм, а не на колективізм [3]. Те, що прийнято називати індивідуалізмом у філософському та соціологічному плані присутнє в історії української нації. Досить чітко простежується місце самодостатньої людської особистості, яка є відповідальною за історію свого народу та за власне життя.

Завдяки прозахідно-індивідуалістичній орієнтації дедалі більше молодих українців схильються до сталої орієнтації на Захід, на основі якої слід вибудувати власний шлях цивілізаційного розвитку [5, 11-12]. Замість стереотипних уявлень про "інтернаціоналізм" радянських часів та "інтеграцію" часів перебудови в українській молоді формуються ідентифікаційні настанови на "універсалізацію", "глобалізацію" та інші цінності, привнесені із Заходу, і подібний ракурс. Часто "пам'ять приватного капіталізму" називали серед першопричин більш успішного переходу постсоціалістичної Центральної Європи і Прибалтики до ринкової економіки. Даний аргумент експерт МВФ Олег Гаврилович назвав фальшивим, інакше підприємці цих країн мали б за 60 років. Насправді ж домінує покоління, виховане при тоталітарному соціалізмі. Коли українських третьокласників запитали, хто такий Карл Маркс, 80 % відповіли, що це київський виробник шоколаду. Ім'я фундатора комунізму, яке раніше знали з дитячого садка, нині діти можуть прочитати лише на обгортках цукерок фабрики, яку вирішили не перейменувати. Обидва аспекти відзначив респектабельний щотижневий журнал Eastern Economist 2 і 16 жовтня 2000 р.

У 1989—1992 рр. ідею громадянського суспільства використовували для боротьби проти комуністичної влади; у 1992—1996 рр. про неї майже забули, захопившись розбудовою і зміцненням основних інститутів і атрибутів незалежної держави; і лише після 1996 р. в інтелектуальному середовищі прийшло усвідомлення того, що громадянське суспільство — необхідна умова реалізації демократичного проекту [14, 7]. Відомі дві моделі активного громадянського суспільства — західна ("антропоцентрична" з автономними щодо держави структурами) та східна

("державоцентрична" зі слухняними, сателітними щодо держави організаціями). Історично і географічно Україна розташована на перетині двох цивілізацій, тому в менталітеті її населення тісно переплелися взаємовиключні устремління, що роблять вибір моделі розвитку досить непростим. Десять років непослідовних і нерішучих реформ призвели до появи міцної держави та слабого громадянського суспільства, інститути якого не відповідають вимогам демократії.

Серед об'єктивних причин негативних тенденцій першого десятиліття української незалежності названо стереотипи комуністичної пропаганди, що упродовж десятиліть глибоко проникли в національний менталітет, і не дають розвинутися національним початкам [8], а, з другого боку, у пострадянському суспільстві провокують на повсякденний правовий нігілізм [7]. Як справедливо стверджують фахівці, політична свідомість і етнічна самосвідомість мають виняткове навантаження при утвердженні української політичної нації [12; 13; 17]. Важливе місце тут посідають міжнародні стосунки, де значні відголоски за такими меншинами, як російська [22], єврейська [20] та ін.

Україна у XXI ст. змушена тягти, на думку дослідника Володимира Войтенка [6], за собою вантажі такого ґатунку: по-перше, деморалізований народ, схильний водночас і до анархії, і до безмежного конформізму; по-друге, інтелігенцію, яка значною мірою втратила роль духовного стрижня нації, перетворившись на посередника між народом і номенклатурою; по-третє, саму номенклатуру, більша частина якої у радянські роки "не мала розуму й совісті, а нині позбулася ще й страху". Четвертим, найнебезпечнішим тягарем є найвищі державні посадовці, які народу не бачать, інтелігенцію зневажають, а номенклатури бояться, зрештою вав автор.

Глибинні перетворення способу життя і соціальної поведінки населення є невід'ємною ознакою трансформації суспільства. Змінюється ціннісно-нормативна система поведінки людей, здійснюється відмирання старих і створення нових соціальних, ідеологічних, буденних міфологічних конструкцій. Як доводить філософ Дмитро Усов, рекламні технології тісно пов'язують сучасний міф із поняттям іміджу [19]. Роль "головного міфологізатора" виконують засоби масової інформації, міфологічні можливості яких за останні десятиріччя зросли в декілька разів. Насамперед це стосується телебачення, яке формує міфологію нового типу, що заснована на культурі сучасності.

Національні міфи і міфологічні лінії в суспільній свідомості посткомуністичної України виплекані імперським і націоналістичним протистояннями, певною міфологізованістю шкільних підручників з історії. Вони паюють на посткомуністичній сцені як чуттєвий відгомін на розрив, фрагментацію і розгубленість [23]. В умовах конструювання нової колективної уяви про Захід і Схід їх живить глибоко заховане почуття

національного приниження. Радянська спадщина безгосподарності та економічної неефективності, брак зовнішньополітичного досвіду частогусто пригальмовують прогрес. Та попри понурі, апокаліптичні пророцтва вітчизняних і зарубіжних фахівців, внутрішнього розламу в незалежній Україні не відбулося, а її міжнародне становище поліпшилося.

Філософ Петро Кравченко наголосив на особливих тенденціях розвитку сучасної України у відповідності з принципом "золотої середини" між техногенно-модерністською (західною) і традиційно-консервативною (східною) цивілізаціями [11, 8, 28]. Їх постійна взаємодія спричиняє появу "гібридних" суспільств з техногенною культурою на традиційному ґрунті. До них належить і Україна, де поєднуються специфічність традиційної культури і технократичної цивілізованості, національна ідея і система чинників західного способу функціонування, пересадженого на український ґрунт. Тобто це самоідентифікація, самобутній шлях розвитку у межах дихотомії власних перспектив та альтернативної нетрадиціоналістської культури на ґрунті власного культурно-історичного досвіду. Вітчизняна культурно-історична традиція становить глибинне підґрунтя українського державотворення. Чим більше зміцнюється держава, тим інтенсивніше зростає й розширюється роль цього підґрунтя. Спроби нововведень із поглядом "на Росію" стають дедалі менш впливовими, орієнтації "на Захід" — більш критичними і вибірковими. В Україні поступово стверджується як домінуюча установка опертя на власні сили, розум і культуру.

Зусиллями провідних американських і західноєвропейських періодичних видань у масовій свідомості світу сформувалися певні пізнавальні алгоритми про сучасну Україну як європейську країну, про котру "я щось давно чув" (за образним висловом англійця Метью Перріса з *The Times*) [21]. Даний публіцистичний фіксаж, талановито здійснений стороннім оком, емоційно увиразнив основні політичні та соціальні стереотипи української дійсності наприкінці ХХ — початку ХХІ ст., котрі не зруйнувати підозрами у надмірі котроверсивності. Хоч Україні явно "не вистачає пристрасті і бруталності, полум'я й льоду Росії", проте українці належать до Європи, а не до Третього світу. Бо принаймні "у Києві чудове метро, потяги приходять вчасно, усюди є електрика і телефонний зв'язок".

Аналогічно соціологами неодноразово робилися спроби реконструювати образ Європи у масовій свідомості росіян. Останнього разу європейський вектор підтримало понад 40 % респондентів, а євразійство — 35,5 % [1, 103, 106]. Серед загальнозначимих смислових асоціацій "Західній Європі" більше підходили права людини, добробут, комфорт, цивілізація, дисципліна. Проте, на відміну "демократичної хвилі" кінця 1980-х — початку 1990-х рр., через десятиліття захоплення західною моделлю розвитку розвіялося. Шлях в Європу втратив характер духовного завдання і переріс у прагматичну фазу встановлення зв'язків економічного

і політичного партнерства. Утвердилися культурно-психологічні доміанти, засновані на самотійності власного досвіду, а конструювання "європейської ідентичності" у масовій свідомості стало малопривабливим, але безсумнівним (за традиціями, культурою та історією Росія ближча до Європи (45 % опитаних), ніж до Азії (16 %) [2]. Вдалося до певної міри позбутися комплексу історичних невдач, віддаючи й надалі належне фундаментальним перевагам Західної Європи.

І завершальний штрих до української постсоціалістичної ментальності, професійне вивчення якої тільки-но починається. Жертвою "червоних днів календаря" лягло щорічне українське свято — День Європи, встановлене Указом Президента Леоніда Кучми за 19 квітня 2003 р. і відразу перенесене на третю суботу травня. Унікальність у тому, зауважило радіо "Свобода" 1 травня 2003 р., що на Заході починаючи з 1985 р. День Європи святкують 9 травня. Україна ж не змогла подолати магніт радянського Дня перемоги в Другій світовій війні, який Європа святкує 8 травня. Саме того дня 1945 р. підписано капітуляцію нацистської Німеччини. Як відомо, 9 травня 1950 р. зроблено перший крок до об'єднання Європи: міністр закордонних справ Франції Робер Шуман закликав утворити європейську установу, щоби вивести виробництво вугілля і сталі (тодішні підвалини військової могутності) з-під національного контролю.

Якщо придивитися пильніше, то наскрізними інтелектуальними мотивами про сучасну Україну легко визначити домінуючі рефлексії про образ жертви, розмиту ідентичність, відчуженість між населенням і владою, соціальне дивацтво, шире прагнення високих європейських стандартів і західноцивілізаційної перспективи. Крім того, наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. у синтезі базових засад західноєвропейського лібералізму, російського колективізму і американського індивідуалізму класичні риси української ментальності зазнають певної метаморфози. Також непослідовність незалежної України у проведенні суспільних реформ пояснюється рецидивами комунізму, що засіли в політичних і соціальних стереотипах населення. І не в останню чергу реформаторські кроки з постійними озираннями "на Росію" чи "на Захід" обумовлені в Україні історичним феноменом "двох орієнтацій" — західної та північно-східної.

1. Андреев А. Россия и Европа: культурно-психологическая дистанция глазами социолога // *Общественные науки и современность*. — 2003. — № 3. — С. 96-106.

2. Баталов Э. Россия и Запад: эволюция российского общественного сознания // *Современная Европа*. — 2003. — № 1. — С. 39-51.

3. Бондаренко О. Пріоритети української ментальності: індивідуалізм чи колективізм? Історичні аспекти вирішення проблеми // *Нова парадигма*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. — 2002. — Вип. 22. — С. 70-85.
4. Бушкова В. Основні тенденції взаємодії української та американської культур (соціально-філософський вимір): Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. — Київ, 2001. — 19 с.
5. Вільчинська І. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Київ, 2002. — 20 с.
6. Войтенко В. Україна: десять років самотності: системний погляд на безсистемні реалії. — Львів: Універсум, 2001. — 152 с.
7. Волошенко О. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2000. — 18 с.
8. Карпенко В. Антиукраїнські тенденції в Українській державі. — Київ, 2001. — 107 с.
9. Катасв С. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства: Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук. — Київ, 1998. — 32 с.
10. Кравченко А. Менталітет як об'єкт соціально-філософського дослідження: Автореф. канд. ... філос. наук. — Київ, 2000. — 19 с.
11. Кравченко П. Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (Соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. — Київ, 2001. — 39 с.
12. Конопельський В. Конституювання української політичної нації у перехідному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Одеса, 2002. — 16 с.
13. Матвієнкі С. Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Львів, 2001. — 19 с.
14. ПолішкарOVA О. Політична структурізація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Чернівці, 2002. — 18 с.
15. Попов В. Українській господарській менталітет: сутність і трансформації: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. — Київ, 2000. — 20 с.
16. Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? /Пер. з нідерланд. — Київ: Задруга, 1998. — 178 с.
17. Ситник С. Соціально-політичні фактори трансформації етнічної самосвідомості українців другої половини ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Київ, 2001. — 18 с.
18. Турівний В. Сучасне українське державотворення: національно-політична суть, етнопедагогічний аспект. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. — 208 с.

19. Усов Д. Міфологізація свідомості в сучасному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. — Київ, 2002. — 19 с.
20. Ostrowskaja R. Juden in der Ukraine: 1989—1994. — Ostfildern-Ruit: Cantz, 1996. — 174 S.
21. Parris M. And there's another coutry I've heard of long ago // *The Times*. — 2002. — 7 September.
22. Scheu H. Die Rechte der russischen Minderheit in der Ukraine. — Wien: Braumüller, 1997. — XI + 171 S.
23. Ukraine, renaissance d'un mythe national /Sous la dir. de G. Nivat, V. Horsky et M. Popovitch. — Genève: Institut européen de l'Université, 2000. — VIII + 274 S.

Анотація

Официнский Р. Постсоциалистическая ментальность как фактор общественных реформ в Украине (1992—2003).

В данной статье автор приходит к следующим итогам. В конце XX — начале XXI в. под влиянием западноевропейского либерализма, российского коллективизма и американского индивидуализма классические черты украинской ментальности переживают некоторую метаморфозу. Непоследовательность независимой Украины в проведении общественных реформ объясняется рецидивами коммунизма в политических и социальных стереотипах населения. Попытки нововведений со взором "на Россию" или "на Запад" обусловлены в Украине историческим феноменом "двух ориентаций" — западной и северо-восточной.

Summary

Ofitsynskyy R. The postsocialist mentality as a factor of social reforms in Ukraine (1992—2003).

In the given article the author comes to the following conclusions. At the end of the XX-th — at the beginning of the XXI-st centuries the classical features of ukrainian mentality suffer from some kind of metamorphosis under the influence of west-european liberalism, russian collectivism and american individualism. The inconsistency of independent Ukraine in conducting social reforms is explained by the recurrence of communism of political and social stereotypes of the population. The attempts of innovations viewed "to Russia" or "to the West" are predetermined by the historical phenomenon of "two orientations" — west and south-eastern in Ukraine.